

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 4

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Jerzy Kruppé (IA UW)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Teresa Stawiarska (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 16,0. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w listopadzie 2018 r., druk ukończono

w grudniu 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Andrzej Trzeciński, „Zaszło jego słońce w południe”. Słowne i ikoniczne obrazowanie śmierci na nagrobkach żydowskich w Polsce w XIII–XX wieku	415
Anna Michałowska-Mycielska, Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)	439
Izabela Brzostowska, Franciszek Skibiński, Cegielnie miejskie w Koronie od połowy XVI do połowy XVII w.	449
Dariusz Główka, Siedziby szlacheckie w ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku	475
Paweł Lesisz, Tramwaje konne w Wilnie w latach 1887–1914. Od pomysłu do realizacji	487
Mariusz W. Majewski, Biopaliwa w Drugiej Rzeczypospolitej — mały krok do zrównoważonego rozwoju	503

KOMUNIKATY NAUKOWE

Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jeden warsztat, jedna ręka?	525
--	-----

ŹRÓDŁA

Dariusz Opaliński, Inwentarze kolejowe z lat 1914–1919/1920 z terenu byłej Galicji	531
--	-----

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Alessia Lirosi, <i>I monasteri femminili a Roma tra XVI e XVII secolo</i> . Studi del dipartimento di storia, culture, religioni 9 — Olga Miriam Przybyłowicz	595
<i>Olsztyn w dokumentach 2. Wybór źródeł do historii rzemiosła 1474-1950</i> , red. Danuta Bogdan — Andrzej Klonder	601

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

<i>Reformacja w Toruniu. Wpływ kultury ewangelickiej na rozwój miasta. Katalog wystawy w Muzeum okręgowym w Toruniu 9 czerwca–15 października 2017</i> , red. J. Arszyńska, L. Lewandowska, A. Mierzejewska — Andrzej Klonder	605
Wojciech Ślusarczyk, Dariusz Chyła, <i>Przemysł chemiczno-farmaceutyczny na Kujawach i Pomorzu Gdańskim (1918/20–1950)</i> — Andrzej Klonder	606

Andrzej Trzcíński

„Zaszło jego słońce w południe”.

Słowne i ikoniczne obrazowanie śmierci na nagrobkach żydowskich
w Polsce w XIII–XX wieku

Słowa kluczowe: Polska, Żydzi, nagrobki, ikonologia

Key words: Poland, Jews, headstones, iconology

I. Wstęp. II. Teksty. III. Obrazy

I. Wstęp

Stosowanie symboli nagrobnych przez Żydów poświadczone jest zachowanymi zabytkami co najmniej od I w. p.n.e., a po zburzeniu Świątyni jerozolimskiej i upadku państwa (70 r. n.e.) stało się bardzo częste. Są tego liczne przykłady zwłaszcza z okresu od II do IX w. n.e., zarówno na cmentarzach katakumbowych (np. w Bet Szearim w Galilei, w Vigna Randanini i Monteverde koło Rzymu, w Kartaginie, na Sycylii, Malcie, Sardynii), jak i na cmentarzach naziemnych (np. w Leontopolis w Egipcie), w wielu miejscowościach w basenie Morza Śródziemnego, na terenie dawnej Panonii i na Krymie¹. Wśród dość wielu motywów najczęściej przedstawiano te, które odnosiły się do sprawowania kultu w Świątyni żydowskiej (menora, naczynie z oliwą, szufelka do kadzidła, lulaw, etrog, szofar), a ponadto: roślinne (zwłaszcza gałązka palmowa), niebieskie ciała świetlne, motywy animalistyczne (szczególnie lwy i ptaki), w diasporze także szafa ze zwojami Tory. Po czasie unikania wyobrażeń plastycznych na nagrobkach (X–XV w.), ponownie rozkwit ich stosowania nastąpił w Europie od XVI stulecia i trwał do drugiej wojny światowej. Jednak ani w tym pierwszym, ani w nowożytnym okresie (aż po wiek XIX) nie używano motywów i treści odnoszących się do przemijania i śmierci. Wyjątkiem są kamienie nagrobne Żydów sefardyjskich, osiadłych w różnych ośrodkach po wygnaniu z Półwyspu Iberyjskiego, którzy już od XVII stulecia przejmowali od chrześcijan elementy o tej tematyce, nie stronili również od przedstawiania postaci ludzkich i stosowania pisma łacińskiego². Niniejszy artykuł dotyczy zwyczajów Żydów aszkenazyjskich, na przykładzie wyznawców judaizmu zamieszkujących tereny dawnej Rzeczypospolitej.

Podobnie było ze stosowaniem na nagrobkach napisów. Te starożytne ograniczały się głównie do treści informacyjnych oraz eschatologicznych, niekiedy z'awierały też wyrażenia peryfrastyczne dotyczące śmierci³. W okresie średniowiecza kształtował się kanon hebrajsko-języcznego epitafium, obejmujący rozszerzone przekazy o rzeczach ostatecznych, a także o charakterze laudacyjnym i lamentacyjnym. Powszechnie unikano w tych zapisach nazywania

¹ Obszerny materiał ikonograficzny z omówieniem zob. Goodenough E.R. 1953–1968; Hachlili R. 1988; Hachlili R. 1998.

² Vega L.A. 1979; Boccato C. 1981.

³ Frey J.B. 1936; Frey J.B. 1952; van Der Horst P.W. 1991.

wprost śmierci i umierania. Spowodowało to ilościowe i jakościowe zwiększenie liczby zwrotów zastępczych i peryfrastycznych⁴.

II. Teksty

Wśród przebadanych epitafiów było ponad 70 różnych określeń odnoszących się do zgonu, braku danej osoby itp., lecz z tego tylko dwa mówią o śmierci wprost. Informacje o zgonie umieszczane są zwykle tuż przed datą śmierci, choć bywają także w innych miejscach, przeważnie pomiędzy lamentacjami. Czasem (głównie na nagrobkach z okresu wcześniejszego, tj. przed wiekiem XVIII) w ogóle brak jakiegokolwiek wzmianek o zgonie. Z kolei obszerne napisy w lamentacyjnych partiach epitafium, z reguły znacześniejszych osób, zawierają niekiedy po kilka takich wyrażań (ryc. 1, 2).

Przegląd poszczególnych terminów odnoszących się do zgonu, z uwzględnieniem kontekstu ich użycia, rozpocznę od określeń bezpośrednich (najmniej licznych), następnie wymienię peryfrazy, począwszy od tych najczęściej stosowanych. Dominują określenia czasownikowe, natomiast mało jest rzeczownikówowych.

W pierwszej wymienionej grupie przeważa czasownik *מת* (*met* — umrzeć)⁵, następnie rzeczownik *מורת* (*mawet* — śmierć) i sporadycznie rzeczownik *מת* (*met* — zmarły). Rzadko są one umieszczane przed datą śmierci, a zwykle w innych miejscach — w cytatach biblijnych lub ich parafrazach, z nawiązaniem do biblijnego imiennika zmarłego, np. „i umarł Mojżesz” (por. Pwt 34,5), „i ustał, i umarł Abraham” (por. Rdz 25,8), „i Izaak ustał i umarł” (por. Rdz 35,29), „i umarł Józef i włożono go do trumny” (Rdz 50,26)⁶.

Rzeczownik ‘śmierć’ użyty był m.in. w następujących frazach: „zaciemniło się chmurami niebo z powodu śmierci”, „czas lamentu z powodu śmierci”, „śmierć jego prześląga za nas”, „drogocenna jest w oczach Pana śmierć pobożnych”, „cieszył się dobrą sławą od dnia swych narodzin do dnia swej śmierci”, „sprawiedliwość i miłosierdzie czynił aż do dnia swej śmierci”, z kolei z innym rzeczownikiem w wyrażeniu: „był zmarły możny i potężny”.

Zamiast hebrajskiego słowa ‘zmarł’ w napisach na nagrobkach stosowano głównie (począwszy od XVIII wieku, przedtem nieczęsto) czasownik *פטר* (*patar* — opuścić, uwolnić) w formie *נפטר* (*niftar* — odszedł). Na ogół występuje on przed datą śmierci, w formach skróconych: *נפ* (*nun pe*) lub *sygla* *נ* (*nun*). W związku z tym w późniejszych epitafiach dwujęzycznych (od XIX w.), zapisanych w języku hebrajskim i krajowym, odpowiednikiem słowa *niftar* stał się czasownik ‘zmarł’. Także we współczesnych słownikach jako jedno ze znaczeń *niftar* podawane jest: ‘zmarł/umarł’. To zmodyfikowane znaczenie przyjmują w tłumaczeniach także niektórzy badacze hebrajskich epitafiów, chociaż zaciera ono opozycję użycia dosłownego i peryfrastycznego: ‘zmarł — odszedł’. Typowe sformułowania to: „odszedł w dobrej sławie”, „odszedł do wieczności”, „odszedł do swego świata”. W opłakiwaniach nierzadko występuje forma rzeczownikowa *פטירה* (*ptira* — odejście), np.: „dlatego płaczę z powodu odejścia [...]”, „pociemniało słońce i księżyc jest w żałobie z powodu odejścia [...]”, „brak sił jego synowi od wspomnienia odejścia naszego ojca”, „gorzki dzień odejścia niewiasty”.

⁴ Badania z danymi ilościowymi przeprowadzone zostały na pojedynczych cmentarzach lub w wymiarze regionalnym, zob. Wodziński M. 1996; Woronczak J.P. 1999; Trzciniński A. 2017.

⁵ Tu i dalej przyjmuję dla czasowników hebrajską formę słownikową: czas przeszły 3 osoby rodzaju męskiego (z uproszczoną transkrypcją fonetyczną na alfabet łaciński), a polski przekład w bezokoliczniku.

⁶ W przypadkach stosowania cytatów biblijnych w epitafiach podaję imiona w wersji spolszczonej. Tu i w następnych przykładach rezygnuję z podawania danych personalnych zmarłego oraz miejsca i daty epigrafu, bowiem wiele z przytaczanych tu fraz spotykamy w podobnych wariantach w różnych miejscach i czasach. Większość materiału pochodzi z przeprowadzonych przeze mnie inwentaryzacji oraz z następujących publikacji: Wodziński M. 1996; Woronczak J.P. 1999; Hońdo L. 1999.

16	'שלום הרב ועוז התאז' והרב'י	16	Pokój pomnażał i mocą opasywał się i krzawił <Torę>
17	והנהי' לעם מפז' וממונו לה' פיז' ישיב'	17	i przewodził ludowi rozproszonemu i z majątku swego ...
18	הפ' מ' שנ' באהב' בלי דורון' כלו יכלו	18	szczodrze udzielał, jesiwą
19	ימו' עול' ויתחד' אבלו לכל יבא לדו'	19	zajmował się wiele lat z miłości bezinteresownej. Wypełnią się
20	אחרו' : 'נשב' ארו' הקוד' ונתבק' למעל'	20	dni świata i będzie odnawiać żalobę po nim każdy, aż dojdzie do pokolenia
21	ב'י'ש'י'ב'ה' מהולל' נתפס החסי' בעו' הדן	21	ostatniego. Rozbita została święta skrzynia i wezwany został na wysokości
22	היו לחר' לשברו' : 'אמרו בקבר זה	22	do sławnej jesiwy. Schwytany został pobożny na tym świecie,
23	מק' חכמה נקב' ועולם בא בעורון	23	oddano tablice na rozbiecie. Powiedzcie: w grobie tym
			miejsce mądrości pogrzebanej, a świat popadł w ślepotę.

Ryc. 1. Wyrażenia peryfrastyczne dotyczące śmierci w epitafium Szaloma Szachny syna Josefa, zm. 1558, Lublin (oprac. A. Trzcziński)

Fig. 1. Periphrastic expressions regarding death in the epitaph of Szalom Szachna, son of Josef, d. 1558, Lublin (compiled by A. Trzcziński)

1	השך	1	Pociemniało
2	השמש וירח קדר פטירת	2	słońce i księżyc jest w żalobie, z powodu odejścia,
3	באן קדשים רועה עדר	3	trzodę świętą, którą pasł, opuścił
4	יום הששי ויכל המלוכה	4	w piątek, i tak zakończył panowanie
5	מכבוד מנוחה הגאון :	5	godne czci. Miejsce spoczynku gaona,
6	המפורסם מ' מאיר זצ"ל	6	słynnego naszego nauczyciela Meira, pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona.
7	כי נעדר אשר אור תורתו	7	Bowiem nie ma już tego, któremu światłem jego nauka
8	היתה זורחת בק"ק לובלין	8	była, promieniująca w świętej gminie Lublin
9	והגליל ח' ימים ב'מרישון	9	i okręgu. 5 dnia gorzkiego cheszwan
10	נשתלק וחקך בחדר לפנים	10	oddalił się i poszedł do komnaty wewnątrz
11	מן	11	
12	החדר לפרט פ'ג'ת	12	komnaty. Według rachunku: figa [483].
13	הרמע מעין לא נעדר	13	Łez z oka nie brakowało.
14	ח' פרעותינו יגדור :	14	Pan rozdarcie nasze zabezpieczy.

Ryc. 2. Wyrażenia peryfrastyczne dotyczące śmierci w epitafium Meira syna Meira, zm. 1722, Lublin (oprac. A. Trzcziński)

Fig. 2. Periphrastic expressions regarding death in the epitaph of Meir son of Meir, d. 1722, Lublin (compiled by A. Trzcziński)

Drugim pod względem częstotliwości stosowania jest czasownik: הלך (*halach* — pójść). Umieszczano go w różnych częściach epitafiów; jeżeli przed datą śmierci, to (do XVIII w.) na ogół w typowych zwrotach: „poszedł do swego świata”, „poszedł do domu swego wiecznego”. W innych partiach napisów, w tym w oplakiwaniach, używano zaś wyrażen: „odszedł miły mój”, „poszedł na spoczynek”, „płaczcie rzewnie nad tym, który odchodzi”, „poszedł swoją drogą”.

Dość często posługiwano się też czasownikiem יצא (*jaca* — wyjść), głównie przed datą śmierci, w wyrażeniu „wyszła dusza jego”, lub w wariacie rozszerzonym — „wyszła dusza jego w czystości i w upojeniu świętością”. Popularność zwrotu נשמרו יצאה doprowadziła do formy skróconej w postaci sygli: י"נ (*jud nun*).

Kolejnym jest czasownik עלה ('*ala* — wznieść się, wstąpić), również zamieszczany w rozmaitych miejscach, w tym przed datą śmierci, oraz w analogicznych formułach, np.: „wzniosła się dusza jego na wysokości”, „wzniósł się na wysokości”, „wzniosła się do ogrodu Eden”, „wzniósł się do nieba”, „na drogę wieczności wstąpił”. Ze specyficznych zwrotów korzystano odnośnie do uczonych: „wzniósł się i został wprowadzony do jesziwy na wysokości”, „wzniósł się mistrz do akademii niebiańskiej”.

Określeniem o znacznej frekwencji jest jeszcze czasownik spotykany w dwu formach i znaczeniach: אסף ('*asaf* — zabrać, być zabrany) i נאסף (*neesaf* — być przyłączonym), w zależności od kontekstu. Pierwsza z form (czyli *asaf*) to np.: „prawość majestatu zabrał Bóg do nieba”, „zabrana została z ziemi”, druga zaś (*neesaf*) występuje niejednokrotnie w wariantach fraz przejętych z Księgi Rodzaju (25,8; 25,17; 35,29; 49,33), wobec patriarchów i wraz z czasownikiem גוע (*gawa' —* ustać). Redaktorzy tekstów nagrobkowych używali albo pełnego cytatu, w którym występuje sekwencja trzech określeń, ze stopniowaniem następstw i znaczeń (np.: „I Izaak ustał i umarł i został przyłączony do swego ludu”, Rdz 35,29), albo jedynie fragmentów owych sentencji, a wyrażenia te stawały się eufemizmami zgonu (np.: „I ustał i został przyłączony do swego ludu”, „ustał i został przyłączony”). Posługiwano się także samym czasownikiem נאסף *neesaf*: „został przyłączony do swego ludu”, „został zabrany”, „zabrany na spoczynek”, „strącony i zabrany”. Sam czasownik גוע (*gawa' —* ustać, mijać, ginać) znalazł się np. w następujących zwrotach: „i ustał Izaak”, „do dnia gdy ustał”, „i cały zbór zobaczył, że Aron ustał”.

Inny czasownik — שבק (*szawak —* zostawić, opuścić) występuje zawsze w wyrażeniu שבק חיים (*szawak chajim —* dosł. ‘zostawił życie’, por. TB, Bawa mecija 92a), w takich frazach jak: „życie całemu Izraelowi zostawił”, „życie zostawił nauczycielom i Izraelowi”; przed datą śmierci przeważnie w sformułowaniu: „zostawił życie nam”, niekiedy: „zostawił życie wszystkim żyjącym”.

W stosunku do osób znamienitych, zwłaszcza uczonych, używano zwrotu z czasownikiem בקש (*bikesz —* szukać, żądać), w formie נתבקש (*nitbakesz —* został wezwany), zarówno przed datą śmierci, jak i w innych miejscach epitafium, w podobnych sformułowaniach (których źródłem jest wyrażenie z TB, Bawa mecija 86a), np.: „wezwany został na wysokości do sławnej jesziwy”, „wezwany został do jesziwy na wysokości”.

Wobec znamienitych osób stosowano również czasownik נפל (*nafal —* upaść, polec), w wariantach tekstu przejętego z *Biblij* (2Sm 3,38), np.: „poległ książę”, „zapłaczą nad upadkiem księcia”. Słowo to, w funkcji peryfrazy śmierci, stosowano także w określeniach nawiązujących do innego ustępu biblijnego (Lm 5,16), tzn.: „spadła korona głów naszych”, „spadła korona Szaula”.

Oprócz omówionych powyżej dziewięciu czasowników, na analizowanych nagrobkach inne stwierdzono znacznie rzadziej (por. tab. 1).

Wśród owych znaczeń niektóre są częstsze; po kilka różnych rdzeni czasownikowych odnosi się do takich znaczeń jak: ‘oddalenie się’, ‘opuszczenie’, ‘gaśnięcie’, ‘wyrwanie’.

Z czasem zaczęto także stosować imiesłów przymiotnikowy czynny: מנוח (*manoach —* spoczywający) w znaczeniu ‘zmarły, nieżyjący już’.

Określeniami rzeczownikowymi posługiwano się bardzo rzadko. Oprócz omówionego wyżej פטירה (*ptira —* odejście), odnotowałem zaledwie cztery inne (por. tab. 2).

Taka obfitość wyrażen peryfrastycznych wiąże się — z jednej strony — z unikaniem w tradycji żydowskiej nazywania śmierci wprost i tendencją do łagodzenia, odsuwania, wypierania określeń dosłownych, wiążących się z drastycznymi przeżyciami. Z drugiej strony jest to wynik rozwoju hebrajskiej poezji nagrobkowej, w związku z odradzaniem się tego języka od XIX stulecia. Przedstawione powyżej ustalenia dotyczą też tradycyjnych, hebrajskojęzycznych epitafiów, natomiast nie uwzględniają inskrypcji na nagrobkach osób ze środowisk asymilujących się do kultury chrześcijańskiej, jest to bowiem odmienne zjawisko, zauważalne od około połowy XIX w.

Tabela 1
Pozostałe określenia odnoszące się do śmierci, używane w epitafiach
na analizowanych nagrobkach żydowskich

Lp.	Czasownik (forma czynna / forma bierna)	Przykłady zastosowania
10	אבד / נאבד (<i>awad / neewad</i> — zmarnieć, przepaść, zginąć)	„zmarniał mąż”, „szkoda, że przepadł”, „przepadła radość moja z naszego namiotu”
11	אזל (<i>’azal</i> — odejść)	„w najlepszych dniach swoich odszedł”, „odszedł do najwyższego świata”
12	בא (<i>ba</i> — iść, zająć [o słońcu])	„przyszła na niego pora”, „zaszło jego słońce w południe”
13	בלע / נבלע (<i>bala’ / nibla’</i> — zginąć)	„Drżą sieroty i wdowy gdyż zginęła laska Arona” ⁷
14	גדע / נגדע (<i>gada’ / nigda’</i> — być wyrwanym, przerwany)	„wyrwana została lilia”, „wyrwany został nasz szanowny ojciec”, „przerwane zostały dni jego życia”
15	גזר / נגזר (<i>gazar / nigzar</i> — być odłączonym, odciętym)	„dlaczego została odłączona?”, „jej dni zostały ucięte”
16	דאב (<i>daaw</i> — zaniknąć)	„i oto zanikła”
17	דמה / נדמה (<i>dama / nidma</i> — skończyć się)	„jej młode dni skończyły się”
18	דעך / נדעך (<i>da’ach / nida’ch</i> — stłumić / być zgaszonym)	„zgaszone zostało jej słońce”, „skończyły się jej dni i zostały zgaszone”, „zgasło nasze światło”
19	חלה (<i>chalaf</i> — przeciąć, skończyć się)	„skończyły się jego dni i lata”
20	חסר (<i>chaser</i> — brakować, pomniejszać)	„lamentujcie, bo go nam zabrakło”, „pomniejszone zostały jej lata”
21	חשך (<i>chaszach</i> — ściemnieć)	„ściemniało słońce niewiasty czystej”
22	ירד (<i>jarad</i> — zstąpić, zejść)	„zstąpił z Bogiem”, „zstąpiła dusza młoda do Szeolu”, „zszedł do grobu”
23	ישן (<i>jaszen</i> — spać)	„uśpione życie jej”
24	כבה (<i>kawa</i> — zgasnąć)	„zgasła lampa czysta”, „zostało zgaszone jej światło”, „zgasło nasze światło”
25	כחה (<i>kahah</i> — zgasnąć)	„wraz z gwiazdami poranka zgasł”
26	כלה (<i>kala</i> — skończyć się, wypełnić się)	„i tak zakończył panowanie godne czci”, „jej lata wypełniły się”
27	לכד / נלכד (<i>lachad / nilchad</i> — chwytać / być pochwyconym)	„schwytyany został w sidła śmierci”
28	לקח / נלקח (<i>lakach / nilkach</i> — zabrać, być zabrany)	„zabrany został od nas”, „i zabrana została skrzynia boża”, „zabrana została nasza chluba”
29	מלא (<i>male</i> — wypełnić się)	„dni twoje wypełniły się”
30	נזר (<i>nizar</i> — odwrócić się, odłączyć się)	„odłączył się od tego świata”
31	נטל (<i>natal</i> — brać, być zabrany)	„zabrany został z ziemi w najlepszych dniach”
32	נטש (<i>natasz</i> — porzucić)	„porzuciłaś tu swoje latorośle”

⁷ Zmarły o imieniu Aharon przyrównany tu został do „laski Arona” — atrybutu swojego biblijnego imiennika.

Lp.	Czasownik (forma czynna / forma bierna)	Przykłady zastosowania
33	הסיח (נסח) (<i>hisiach</i> — zostać zabrany/wyrwanym)	„został zabrany stąd”
34	נכע (<i>nisa'</i> — być wyrwanym)	„który został stąd wyrwany”
35	נעדד (<i>ne'dar</i> — brakować, opuścić)	„gorycz i ból są wielkie z powodu nieobecności”, „nas opuściła niewiasta”, „zawodzenie nad naszą matką, bowiem jej zabrakło”
36	נער (<i>na'ar</i> — być strąconym)	„został strącony i zabrany”
37	נפל (<i>nafal</i> — spaść)	„spadła korona z naszej głowy”, „spadła korona mojej głowy”
38	סגר (<i>sagar</i> — zamknąć się)	„nagle oczy twoje zamknęły się”
39	סלק (<i>silek</i> — oddalić się)	„oddalił się i poszedł do komnaty wewnątrz komnaty”
40	סר (סור) / הוסר (<i>sar / husar</i> — oddalić się / być oddalonym)	„oddalił się od nas wieniec naszej głowy” / „od nas została oddalona”, „głowa naszej chluby została oddalona”
41	עבר (<i>'awar</i> — opuścić, oddalić się)	„opuścił nas”, „liczne twoje nauki oddaliły się z tobą”
42	עזב (<i>'azaw</i> — porzucić, opuścić, pozostawić)	„porzuciła żywot”, „opuścił nasz świat”, „opuścił swoją żonę i dzieci”, „wszystkich swoich domowników pozostawił w płaczu i lamencie”
43	עלם / נעלם (<i>alem / ne'lam</i> — przepadnąć)	„przepadł młody”
44	עקר / נעקר (<i>'akar / ni'ekar</i> — być wyrwanym)	„wyrwany został z kręgu życia”
45	פוג (<i>pag</i> — osłabnąć)	„dnia 4 siwan osłabła”
46	פנה (<i>pana</i> — oddalić się, odwrócić się, przeminać)	„oddalił się”, „odwrócił się od świata”, „przeminał jego majestat”
47	פרח (<i>parach</i> — latać)	„wzleciała dusza jej”, „odleciała od nas”
48	קטר / נקטר (<i>kataf / niktaf</i> — zerwać / być zerwanym, przerwany)	„zerwany został nagle”, „lilia została zerwana”, „dni jej nagle zostały przerwane”
49	קרא / נקרא (<i>kara' / nikra'</i> — wołać, wzywać)	„służył Bogu, gdy został wezwany przez niego”
50	רחק (<i>rachak</i> — oddalić się, być daleko)	„oddalił się z naszych granic”
51	רם (רום) (<i>ram</i> — wznieść się)	„wzniesiony do górnej komnaty od wszystkich nauczycieli”
52	שב (שוב) (<i>szaw</i> — wrócić)	„wrócił do swego miejsca”
53	שבר (<i>szawar</i> — rozbić, złamać)	„rozbita została święta skrzynia [...] oddano tablice na rozbitcie” ⁸ , „złamane zostało drzewo życia”
54	שכב (<i>szachaw</i> — położyć się, spocząć)	„i spoczął Szmuel ze swymi ojcami”
55	שלח (<i>szalach</i> — opuścić)	„opuściła rankiem swe pisklęta”
56	שקע / נשקע (<i>szaka' / niszke</i> — gasnąć / być zgaszonym)	„odszedł jak słońce gasnące w południe”, „zaszło jej słońce”, „w wieku 20 lat zgaszone zostało słońce”, „zgasło jej światło”
57	תפס (<i>tafas</i> — schwytać)	„schwytny został pobożny na tym świecie”

⁸ Święta skrzynia (*aron ha-kodesz*) i tablice (*luchot*) przymierza to zaszczytne epitety wobec zmarłego.

Tabela 2
Określenia rzeczownikowe odnoszące się do śmierci, używane w epitafiach
na analizowanych nagrobkach żydowskich

Rzeczownik	Przykłady zastosowania
אסופה (<i>isufa</i> — zabranie)	„podnieście lament z powodu zabrania niewiasty”
נפולת (<i>nepolet</i> — upadek)	„aniołowie niebiański gorzko zapłaczą nad upadkiem księcia”
פרידה (<i>peruda</i> — rozstanie)	„Biada! Krzyczą nad twoim rozstaniem się z nim”
קץ (<i>kec</i> — koniec, kres)	„oto one — krańce dróg pana, mistrza”

III. Obrazy

Zasób motywów plastycznych wykorzystywanych w zdobnictwie nagrobków żydowskich na obszarze aszkenazyjskim był niezmienny od średniowiecza do wieku XIX. We wczesnym okresie były to tylko elementy architektoniczne, zaś od XVI stulecia także figuratywne. Do początku XIX w. brak wśród nich jakichkolwiek elementów formalnych, które kierowałyby lub choćby sugerowałyby przekaz dotyczący przemijania i śmierci; jeśli nie liczyć niemal powszechnie stosowanego architektonicznego obramowania inskrypcji, w którym — oprócz jego funkcji jako motywu „uświęcającego oddzielenia” — można upatrywać również znaczenia bramy, jako granicy pomiędzy światem doczesnym a przyszłym.

Od XIX stulecia zauważalne są dwa główne nurty zmian w tym zakresie. Pierwszy z nich to modyfikacja tradycyjnych motywów (nie tylko nagrobkowych), w kontekście specyfiki cmentarza — przedstawienia treści wanitatywnych oraz uczuć — zwykle żalu, rozpacz i opuszczenia po śmierci bliskich.

Dotychczas stosowane, powszechne motywy roślinne, takie jak kwiat, wić roślinna, od XIX w. także realistycznie ukazywane drzewo, niosły treści związane z drzewem życia (hebr. *ec chajim*) będącym symbolem Tory, owocnego życia tu na ziemi oraz życia wiecznego w przyszłym świecie (ryc. 3)⁹. Poprzez modyfikację tych wątków, tzn. złamanie, ścięcie, rozłupanie, zwiędnięcie, uschnięcie, zyskiwały one zupełnie inny wymiar symboliczny. Kwiat, gałązka, drzewo stały się wyobrażeniami jednostkowej egzystencji, jej przemijania i śmierci. Wprawdzie w mowach pogrzebowych od dawna stosowano takie metafory jak: „Runął cedr” lub „Runął dąb w lesie”¹⁰, ale nie były one przedstawiane na nagrobkach. Znamienny jest przykład z Łodzi (nagrobek Chany Truszynskiej, zmarłej w 1930 r.) (ryc. 4), prezentujący obydwie konwencje: w przyczółku steli (zatem w symbolicznej ‘strefie górnej’) kamieniarz umieścił tradycyjny motyw drzewa życia w wazie, natomiast w partii cokołowej (w symbolicznej ‘strefie dolnej’) — złamane drzewo. Wprowadzanie tematów wanitatywnych można zaobserwować początkowo na nagrobkach na cmentarzach znajdujących się w większych ośrodkach (najwcześniejsze ze znanych mi przykładów pochodzą z Warszawy, z lat dwudziestych XIX w.), z czasem dopiero w mniejszych. Pojawiają się wówczas na macewach następujące motywy: drzewo ze złamaną gałęzią lub całą koroną (ryc. 5, 6), drzewo powalone ze złamanym pniem, sam pień

⁹ Szerzej o żydowskiej symbolice sepulkralnej zob. Krajewska M. 1989; Krajewska M. 1993; Trzeciński A. 1997.

¹⁰ Cyt. za: Seidman H. 1934, s. 5, 78.

Ryc. 3. Zwieńczenie nagrobka Szlomy Szmuela syna Jechiela Michela, zm. 1847, Lubaczów (fot. A. Trzciniński)

Fig. 3. The top of the headstone of Szloma Szmuel son of Jechiel Michel, d. 1847, Lubaczów (photo by A. Trzciniński)

Ryc. 4. Nagrobek Chany Truszynskiej, zm. 1930, Łódź (fot. A. Trzciniński)

Fig. 4. The headstone of Chana Truszynska, d. 1930, Łódź (photo by A. Trzciniński)

Ryc. 5. Zwińczenie nagrobka Jaakowa Meira syna Moszego, zm. 1897, Łódź
(fot. A. Trzcński)

Fig. 5. The top of the headstone of Jaakow Meir son of Mosze, d. 1897, Łódź
(photo by A. Trzcński)

Ryc. 6. Zwińczenie nagrobka Jisraela Jicchaka Rozenbojma, zm. 1934, Warszawa
(fot. A. Trzcński)

Fig. 6. The top of the headstone of Jisrael Jicchak Rozenbojnm, d. 1934, Warsaw
(photo by A. Trzcński)

po świętym drzewie (ryc. 7), odcięta gałąź, uschnięta gałąź (ryc. 8), złamany kwiat (ryc. 9), zwiędły kwiat. Stanowiły one wyłączny element dekoracyjny lub w zestawieniu z innymi, w tym nierzadko z wężem, oplatającym drzewo bądź kwiat, jako dodatkowym symbolem reprezentującym siły zła, ciemnej strony i śmierci (ryc. 5, 6).

Ryc. 7. Zwieńczenie nagrobka Lejzora Rejcha, zm. 1931, Sokołów Małopolski (fot. A. Trzciński)

Fig. 7. The top of the headstone of Lejzor Rejch, d. 1931, Sokołów Małopolski
(photo by A. Trzciński)

Ryc. 8. Zwieńczenie nagrobka NN „niewiasty starej”, zm. 1904, Nowogródek
(rys. A. Trzciński, wg fotografii z: Levy A. 1924, s. 45, ryc. 56)

Fig. 8. The top of the headstone of NN, “an old woman”, d. 1904, Nowogródek
(drawn by A. Trzciński, after a photograph from Levy A. 1924, p. 45, fig. 56)

Ryc. 9. Zwieńczenie nagrobka Lei Rozenblum, zm. 1889, Słonim
(rys. A. Trzeciński, wg fotografii z: Levy A. 1924, s. 34, ryc. 43)

Fig. 9. The top of the headstone of Lea Rozenblum, d. 1889, Słonim
(drawn by A. Trzeciński, after a photograph from Levy A. 1924, p. 34, fig. 43)

Treści inskrypcji sporadycznie ściśle odnoszą się do przedstawień, toteż warto przywołać tu szczególne przykłady. I tak, w przycółku jednej ze steli umieszczono złamany kwiat róży, zaś w epitafium tekst: „Jej kwiat umarł. Do kwiatu róży podobna [...] Uboga w lata, jej dni zostały ucięte [נגזר]. Ach! Nie rozwiną się z nich plony” (na nagrobku Lei Rozenblum, zmarłej w 1889 r., w Słonimie (ryc. 9). Na innej macewie — w przycółku znajdowało się drzewo ze złamaną koroną i frunący ptak, natomiast w epitafium odnoszące się do tych elementów bezpośrednie sformułowania: „Złamane zostało [נשבר] drzewo życia i odleciała [גרחה] od nas Cypora w wiosnie jej dni. Dziewczynka Fajgel [...] w piętnastym roku jej życia” (nagrobek Cypory-Fajgel Rozensztejn, zmarłej w 1914 r., w Prużanach) (ryc. 10)¹¹.

Rzadko narracja obrazowo-słowna jest tak intensywna jak w kolejnym przykładzie. Na nagrobku z personaliami: „Frajda córka Moszego Cwi i chłopczyk” (zmarli w 1905 r., w Prużanach) (ryc. 11) ukazane zostały dwa ptaki — duży (stojący na pniu złamanego drzewa) i mały, a obok nadłamane drzewo z sześcioma owocami na gałęziach i siódmym, spadającym z drzewa. W epitafium zaś zawarto następujący opis: „Zległa do porodu i urodziła, chłopca dała nam [...] Gałąź wraz z owocem została odcięta [נגזר]. Narzekajcie i biadajcie nad obojgiem pochowanych”. To kolejny przykład unikania podawania informacji dosłownie, że matka i jej siódme dziecko zmarli podczas porodu.

W tradycyjnych epitafiach wyjątkowo podawano przyczynę śmierci. W szczególnych przypadkach (morderstwa) symbolicznie ukazywano siły, które dokonały zniszczenia. Były to np. ukwiecona wić roślinna i dłoń łamiąca gałązkę, wraz z tekstem: „został zamordowany w rozkwicie swoich dni” (Meszulam syn Dowa, zmarły w 1883 r., w Storożyńcu), albo: ręka uzbrojona w nóż ścinająca młode drzewa i informacja: „zamordowany w połowie swoich lat” (Chajim Fajertag, zmarły w 1928 r., w Warszawie) (ryc. 12).

Oprócz wyżej wymienionych stosowano również łagodniejszy symbol — pochodzące z tekstu biblijnego określenie *alon bachut* („dąb płaczu”)¹², zestawione z wyobrażeniem drzewa,

¹¹ Z przedstawieniem koresponduje tu również imię zmarłej — hebr. *Cypora* i jid. *Fajgel* — znaczy ‘ptak’.

¹² Rdz 35,8: „Wtedy umarła Debora [...] i została pochowana poniżej Betelu pod dębem; i nazwano go dębem płaczu”, przekład za: *Biblia*. 1979.

Ryc. 10. Zwieńczenie nagrobka Cypory-Fajgel Rozensztejn, zm. 1914 w wieku 15 lat, Prużany (rys. A. Trzciniński, wg fotografii z: Levy A. 1924, s. 35, ryc. 44)

Fig. 10. The top of the headstone of Cypora-Fajgel Rozensztejn, d. 1914 at the age of 15, Prużany (drawn by A. Trzciniński, after a photograph from Levy A. 1924, p. 35, fig. 44)

Ryc. 11. Zwieńczenie nagrobka Frajdy córki Moszego i jej synka, zmarli 1905, Prużany (rys. A. Trzciniński, wg fotografii z: Levy A. 1924, s. 53, ryc. 68)

Fig. 11. The top of the headstone of Frajda daughter of Mosze, and her son, d. 1905, Prużany (drawn by A. Trzciniński, after a photograph from Levy A. 1924, p. 53, fig. 68)

lecz nie zawsze podobnego do dębu (ryc. 13). Ten lamentacyjno-wanitatywny motyw stał się popularny na nagrobkach.

Kolejnym elementem zdobniczym, wprowadzonym w tym nurcie zmian, jest świeca. Od schyłku XVIII w. na nagrobkach kobiet zaczęto przedstawiać lichtarz ze świecami. Było to związane z powinnością zapalania świateł w czas szabatu przez kobietę — panią domu. Niezadko wieloramienny świecznik uzyskiwał też znaczenie „drzewa światła”, z konotacją świa-

Ryc. 12. Zwieńczenie nagrobka Chajima syna Mordechaja Menaszego Fajertaga, zm. 1928, Warszawa (rys. A. Trzeciński)

Fig. 12. The top of the headstone of Chajim son of Mordechaj Menasze Fajertag, d. 1928, Warsaw (drawn by A. Trzeciński)

Ryc. 13. Zwieńczenie nagrobka NN, ok. 1930, Dukla (rys. A. Trzeciński)

Fig. 13. The top of the headstone of NN, c. 1930, Dukla (drawn by A. Trzeciński)

tła jako symbolu życia (ryc. 14). Motyw świecznika zyskał w ciągu XIX stulecia ogromną popularność. Niemal równocześnie z początkiem jego stosowania nadawano mu dodatkowe treści wanitatywne, poprzez ukazanie świec złamanych lub zgaszonych. Jednakże zestaw rozwiązań koncepcyjnych z jego użyciem był znacznie skromniejszy niż z motywem drzewa. Wczesny przykład z najprostszym wątkiem to trójramienny lichtarz z trzema złamanymi świecami umieszczony na macewie Estery córki Awigdora, zmarłej w 1807 r., w Warszawie (ryc. 15). Drugi koncept to świece zgaszone, np. na nagrobku Racheli córki Jehoszuy Szragi, zmarłej w 1864 r. we Lwowie (ryc. 16) — pięcioramiennemu świecznikowi ze świecami bez płomieni towarzyszy napis: „Zgasła [כבה] jej świeca dnia 9 adar wtórego roku 624” (ta przenośnia tycząca śmierci zastępuje tu stosowane powszechnie określenie: „Odeszła dnia [...]”). Inne wyobrażenie to ptak gaszący świecę szponami lub dziobem.

Motyw zgaszonej świecy stosowano także na nagrobkach mężczyzn, ale jako drugoplanowy, w typowej scenie ukazującej opuszczoną izbę, a w niej — szafę z książkami, stół z rozłożoną do czytania książką i ze znajdującą się obok, zgaszoną świecą (ryc. 17).

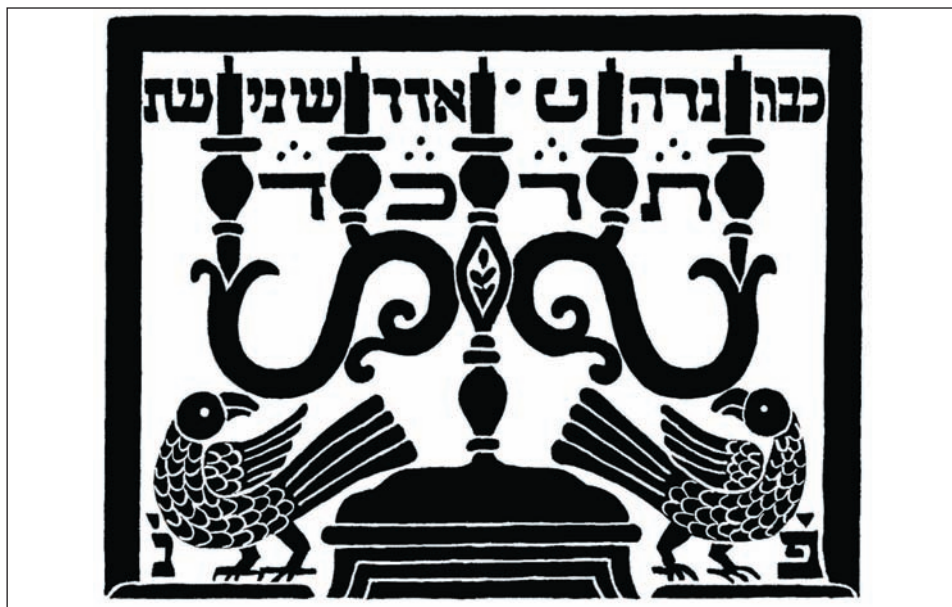
Ryc. 14. Zwieńczenie nagrobka Nechy Sary córki Jehudy-Lejba, zm. 1847, Lubaczów
(fot. A. Trzciniński)

Fig. 14. The top of the headstone of Necha Sara daughter of Jehuda-Lejb, d. 1847, Lubaczów
(photo by A. Trzciniński)

Ryc. 15. Zwieńczenie nagrobka Estery córki Awigdora, zm. 1807, Warszawa (fot. A. Trzciniński)

Fig. 15. The top of the headstone of Estera daughter of Awigdor, d. 1807, Warsaw
(photo by A. Trzciniński)

Ryc. 16. Zwińczenie nagrobka Racheli córki Jehoszuy Szragi, zm. 1864, Lwów
(rys. A. Trzcíński)

Fig. 16. The top of the headstone of Rachela daughter of Jehoszua Szraga, d. 1864, Lviv
(drawn by A. Trzcíński)

Ryc. 17. Zwińczenie nagrobka NN mężczyzny, zm. 1865, Warszawa (rys. A. Trzcíński)

Fig. 17. The top of the headstone of NN, a man, d. 1865, Warsaw (drawn by A. Trzcíński)

Ryc. 18. Zwieńczenie nagrobka Aszera syna Jerochama, zm. 1892, Słonim
(rys. A. Trzciniński, wg fotografii z: Levy A. 1924, s. 30, ryc. 39)

Fig. 18. The top of the headstone of Aszer son of Jerocham, d. 1892, Słonim
(drawn by A. Trzciniński, after a photograph from Levy A. 1924, p. 30, fig. 39)

Kolejny to motyw łodzi żaglowej symbolizującej życie jako rejs; wprowadzony został późno (w drugiej połowie XIX w.) i był rzadko stosowany. Unosząca się na wodzie łódź ze złamanym masztem to przekaz o przerwanej podróży, jaką jest życie. Niekiedy występuje wraz z odpowiednim tekstem w epitafium: „Smutek i narzekanie! Złamany [נשבר] został maszt statku” (na nagrobku Aszera syna Jerochama, zmarłego w 1892 r., w Słonimie) (ryc. 18). Sporadycznie przedstawiano również łódź tonącą.

Treści lamentacyjno-wanitatywne nierzadko wyrażano poprzez figurę ptaka. Tradycyjnie motyw tego zwierzęcia symbolizował osobę i jej duszę¹³, a stosowany był przeważnie na nagrobkach pochowanych kobiet. Scenka z odlatującym ptakiem, będąca metaforą przemijania, została omówiona powyżej (ryc. 10). Najczęściej na nagrobku zmarłej matki przedstawiano stadko ptaków oznaczające opuszczone, osierocone potomstwo. Niekiedy z obrazem tym koresponduje tekst, np. w Sadogórze, na macewie Chaji Chawy córki Eliezera Szragi, zmarłej w 1883 r., przedstawiono scenkę w umownej przestrzeni domowej, gdzie przebywają dwa małe ptaki w towarzystwie dużego (ryc. 19). Do tego wyobrażenia odnosi się też zdanie: „opuściła [עזבה] w goryczy dwóch swoich synów”. Inny przykład to pięć małych ptaszków w zwieńczeniu steli oraz fragment inskrypcji: „pozostawiła pięcioro małych sierot” (nagrobek Estery Rozenfeld, zmarłej w 1907 r., w Krakowie). Wśród badanych zabytków wyjątkowo odnotowano przedstawienia martwego ptaka. Scenka taka — z nieżyjącym ptakiem, leżącym na wznak w grobie, wraz z oplakującymi go dwiema córkami, znajduje się na macewie Meira Bera syna Moszego, zmarłego w 1911 r., w Nowogródku (ryc. 20). Dopełnieniem tego sugestywnego obrazu są słowa epitafium: „Boleją nad jego grobem przyjaciele jego i dwie jego córki”. Na cmentarzu warszawskim pełnoplastyczna rzeźba przedstawiająca dużego ptaka, pochylonego nad leżącym małym, martwym, zdobi nagrobek Gustawy Ałapinowej, zmarłej w 1912 r.

W ciągu XIX w., analogicznie do stadka ptaków popularny stał się motyw opuszczonego, osieroconego stada owiec. Zwykle to scenka rodzajowa w stajni, przy wodopoju czy przy studni,

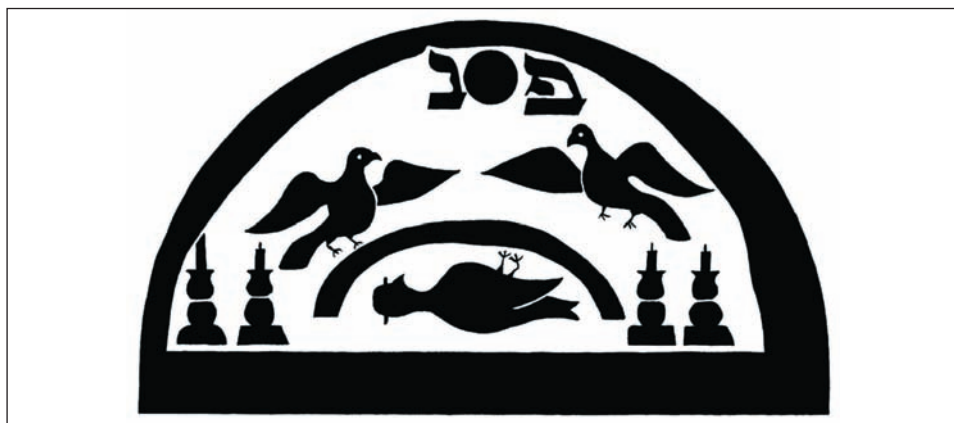
¹³ Na nagrobkach żydowskich, zwłaszcza wśród Żydów aszkenazyjskich, obowiązywał zakaz przedstawiania postaci ludzkiej.

Ryc. 19. Zwieńczenie nagrobka Chaji Chawy córki Eliezera Szragi, zm. 1883, Sadogóra (fot. A. Trzcński)

Fig. 19. The top of the headstone of Chaja Chawa daughter of Eliezer Szraga, d. 1883, Sadogóra (photo by A. Trzcński)

Ryc. 20. Zwieńczenie nagrobka Meira Bera syna Moszego, zm. 1911, Nowogródek (rys. A. Trzcński, wg fotografii z: Levy A. 1924, s. 50, ryc. 62)

Fig. 20. The top of the headstone of Meir Ber son of Mosze, d. 1911, Nowogródek (drawn by A. Trzcński, after a photograph from Levy A. 1924, s. 50, Fig. 62)

czasem uzupełniona tekstem, np. „Płaczymy cały czas nad odejściem [פטיירה] naszego ojca” (nagrobek Jicchaka syna Jaakowa, zmarłego w 1848 r., w Warszawie) (ryc. 21).

Niebieskie ciała świetlne — słońce i księżyc, tradycyjnie symbolizują moc Boga jako stwórcy i władcy świata oraz jego boskie Prawo (Torę), a także jaśniejące oblicza ludzi sprawiedliwych, albo boskie światła nieba i czasów mesjańskich. Takie znaczenie miały te motywy w żydowskiej sztuce sepulkralnej od schyłku średniowiecza, zwykle w postaci konwencjonalnych znaków — „gwiazdki” i półksiężyca. Porównania końca życia do zachodzącego słońca

Ryc. 21. Zwieńczenie nagrobka Jicchaka syna Jaakowa, zm. 1848, Warszawa (fot. A. Trzciński)

Fig. 21. The top of the headstone of Jicchak son of Jaakow, d. 1848, Warsaw (photo by A. Trzciński)

i śmierci do gasnącego słońca odnajdujemy już w Talmudzie¹⁴, a użycie ich w epitafiach co najmniej od XIII w.¹⁵ Dopiero jednak w XX stuleciu wyobrażenie słońca pojawia się w plastyce o wymowie wanitatywnej. Użyte zostało w rozmaitych realizacjach jako symbol egzystencji pojedynczego człowieka.

Słońce przedstawiane na nagrobkach jest różnie umiejscowione na firmamencie — na wschodzie, w zenicie lub na zachodzie. Na podstawie analizowanych nagrobków, zestawiając te pozycje z wiekiem osób zmarłych można przyjąć, że ułożenie słońca na niebie odnosi się w przybliżeniu do ich wieku. Sposobem zakomunikowania o śmierci młodzieńca jest słońce tuż po wschodzie przedstawione np. na nagrobku Jisraela Jicchaka Rozenbojma, zmarłego w 1933 r., w wieku 19 lat, w Warszawie (ryc. 6). Takie obrazowe komunikaty wzmacniane bywają odpowiednim tekstem. Na jednym z nagrobków dziecka słońce znajduje się tuż nad linią horyzontu, przysłonięte chmurami, a temu symbolowi towarzyszy zdanie: „Tak jak słońce zginęło [יגורע], tak umarł również chłopczyk” (... syn Jicchaka ha-Lewiego, zmarły w latach trzydziestych XX w., w Warszawie) (ryc. 22). Na macewie na grobie innego chłopca umieszczono napis w języku polskim: „Bóg tak chciał, że słoneczko nasze zgasło — niepokieszeni rodzice” (Tadzio Lewy, zmarły w 1932 r., w wieku lat 12, w Warszawie). W przekazach złożonych z obrazu i odnoszącego się do niego tekstu wydaje się, że słońce ukazane jest zaraz po wschodzie.

¹⁴ Np. przyrównanie śmierci do słońca, które „zaszło w dzień” (TB. Awoda zara 8a), lub do dnia, w którym „słońce zachodzi w południe” (TB. Moed katan 25b).

¹⁵ Np.: „W połowie miesiąca tewet, roku siódmego, szóstego tysiąclecia zaszło jego słońce” (Chajim [...], zmarły w 1246 r., we Wrocławiu), „I odszedł niby słońce zachodzące w południe” (Meir ben Naftali Hirsch, zmarły w 1768 r., w Lublinie), „Zaszło jego słońce w dniach młodości” (Szmuel Zeew ben Jeszaj, zmarły w 1893 r., w Szydłowcu), więcej przykładów w: Trzciński A. 1997, s. 134.

Ryc. 22. Zwieńczenie nagrobka syna Jicchaka ha-Lewiego, po 1930, Warszawa (fot. A. Trzcíński)

Fig. 22. The top of the headstone of son of Jicchak ha-Lewi, after 1930, Warsaw (photo by A. Trzcíński)

Słońce w zenicie widnieje np. na macewie Lejzora Rejcha, zmarłego w 1931 r., w Sokółowie Małopolskim (ryc. 7). Z kolei połowa tarczy słonecznej tuż nad linią horyzontu (element nieznacznie różniący się od poprzednich), przy założeniu, że chodzi o plastyczne odniesienie do wieku osoby zmarłej, to prawdopodobnie słońce na zachodzie, np. na nagrobku Awrahama-Aby Wajnera, zmarłego w 1929 r., w wieku 55 lat, w Warszawie (ryc. 23). Zachodzące słońce symbolizuje tu zatem zmierzch, zgaśnięcie życia. Takich przykładów na cmentarzu warszawskim jest wiele. To nowatorskie (w kontekście wielowiekowej tradycji) obrazowanie nie wydaje się zaskakujące na nekropolii w ośrodku wielkomiejskim.

Do kodowania treści dotyczących ulotności ludzkiego żywota służył także motyw korony. Tradycyjnie reprezentuje ona różne aspekty Tory jako boskiego Prawa i Nauki, a także pozytywne cechy człowieka (zwłaszcza pobożność, uczoność, dobroć) i nagrodę za pobożne życie, poza tym również bycie przywódcą, bycie panią domu. Nierzadko korona zestawiona jest z fragmentem sentencji z *Przypowieści ojców*: „Są trzy korony: korona Tory, korona kapłaństwa i korona królestwa, ale korona dobrego imienia jest ponad nimi” (Miszna, Pirke awot 4,17). Przekaz dotyczący przemijania i śmierci sygnalizowano prostym zabiegiem — poprzez przechylenie bądź odwrócenie korony, co ma oznaczać spadnięcie (נפול *nafal* — spaść), jak wynika z dość często zamieszczanego przy takich przedstawieniach cytatu z Lamentacji 5,16: „Spadła korona z naszej głowy” (np. na nagrobku Chaji Sary córki Jaakowa, zmarłej w 1914 r., w Piotrkowie Trybunalskim; ryc. 24) lub będących jego parafrazą, m.in.: „Spadła korona mojej głowy”.

Drugi nurt zmian w ikonografii nagrobków żydowskich to przejmowanie obcych motywów i form z chrześcijańskiego otoczenia, zawierających treści wanitatywne. Takie rozszerzenie zasobu przedstawień spowodowane było prądami emancypacyjnymi i oświeceniem żydowskim (*haskala*) oraz asymilacją ludności wyznania mojżeszowego w ciągu XIX w. Na macewach pojawiły się wówczas nieznane w judaizmie symbole, przejęte z chrześcijańskiej sztuki sepulkralnej — te, które nie były drastycznie sprzeczne z pryncypiami żydowskiej religii, lecz miały charakter uniwersalny. Bliższe ich omawianie w tym artykule nie jest zasadne, albowiem — jak się wydaje — nie nadano im nowych treści. Ograniczę się do ich wymienienia; są to

Ryc. 23. Zwieńczenie nagrobka Awrahama-Aby syna Moszego Wajnera, zm. 1929 w wieku lat 55, Warszawa (rys. A. Trzcíński)

Fig. 23. The top of the headstone of Awraham-Aba son of Mosze Wajner, d. 1929 at the age of 55, Warsaw (drawn by A. Trzcíński)

Ryc. 24. Zwieńczenie nagrobka Chaji Sary córki Jaakowa, zm. 1914, Piotrków Trybunalski (fot. A. Trzcíński)

Fig. 24. The top of the headstone of Chaja Sara daughter of Jaakow, d. 1914, Piotrków Trybunalski (photo by A. Trzcíński)

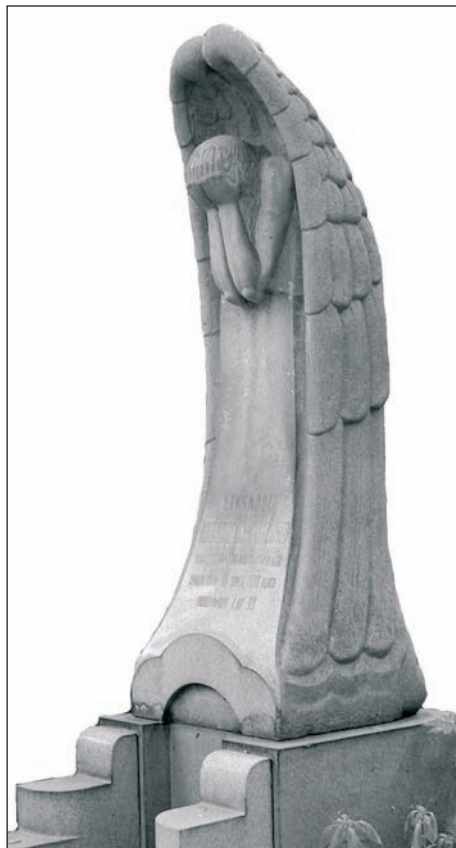
motywy: gaszonych pochodni, znicza, złamanej kolumny, ruin budowli (w tym zburzonego domu mieszkalnego), urny okrytej całunem, trumny na katafalku (ryc. 25), nagrobka lub widoku cmentarza, klepsydry, poza tym uroboros, motyl, mak, płaczące postacie ludzi lub aniołów (ryc. 26). W niektórych przypadkach nadawano im pełnoplastyczną postać; stawały się tym samym autonomicznymi dziełami architektoniczno-rzeźbiarskimi, co stanowiło kolejne

Ryc. 25. Nagrobek Pauliny z Szulcmanów Mendelssohn, zm. 1891, Warszawa (fot. A. Trzeciński)

Fig. 25. The gravestone of Paulina Mendelssohn née Szulman, d. 1891, Warsaw (photo by A. Trzeciński)

Ryc. 26. Nagrobek Aleksandra Homańskiego, zm. 1930, Warszawa (fot. A. Trzeciński)

Fig. 26. The gravestone of Aleksander Homański, d. 1930, Warsaw (photo by A. Trzeciński)

odstępstwo od żydowskiej tradycji. Umieszczano je na cmentarzach wyłącznie w dużych miastach, gdzie funkcjonowały środowiska postępowe, będące w wyraźnej opozycji do tradycyjnej większości i przeważnie na nagrobkach członków owych środowisk.

* * *

Opisane powyżej zjawiska były komplementarne wobec szerokiego nurtu przemian społeczno-żydowskiej w Europie od schyłku XVIII w. Zmierzały one do odrzucenia uciążliwych, rygorystycznych, anachronicznych nakazów i zakazów tradycji, a korzystania ze zdobyczy nowoczesnego świata oraz upodobnienia się do kultury otoczenia; działo się to głównie w ośrodkach wielkomiejskich. Przejawem tych zmian wśród wyznawców religii mojżeszowej były m.in. świeckie studia na wyższych uczelniach, posługiwanie się językiem krajowym, europejski ubiór. W obszarze sztuk plastycznych od pierwszej połowy XIX w. aktywni byli artyści wykształceni

w europejskich akademiach, którzy swej twórczości nie poświęcali wyłącznie potrzebom religijnym. Omówione w artykule zjawisko stanowi małą część tych przeobrażeń i wskazuje na różnicowanie postaw Żydów wobec obowiązujących zwyczajów.

Adres Autora:

dr hab. Andrzej Trzciniński
 Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
 ul. T. Zana 13/11
 20-601 Lublin
 atrzcinsk@poczta.onet.pl
 ORCID: 0000-0001-6378-7988

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania publikowane

- Biblia. 1979. *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, nowy przekł. z jęz. hebrajskiego i greckiego, Warszawa.
- Bocato Carla. 1981. *The Ancient Jewish Cemetery of San Nicolo on the Lido in Venice*, Venice.
- Frey Jean-Baptiste. 1936. *Corpus Inscriptionum Judaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère*, t. 1: *Europe*, Roma.
- Frey Jean-Baptiste. 1952. *Corpus Inscriptionum Judaicarum II. Asie, Afrique*, Roma.
- Goodenough Erwin R. 1953–1968. *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, t. 1–13, New York.
- Hachlili Rachel. 1988. *Ancient Jewish Art and Archeology in the Land of Israel*, Leiden.
- Hachlili Rachel. 1998. *Ancient Jewish Art and Archeology in the Diaspora*, Leiden.
- Hońdo Leszek. 1999. *Stary żydowski cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza. Analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków.
- Krajewska Monika. 1989. *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. XLIII, nr 1–2, s. 45–59.
- Krajewska Monika. 1993. *A Tribe of Stones. Jewish Cemeteries in Poland. Photographs, Text, Tombstone Rubbings and Selection of Mottoes*, Introduction by R. Scharf, Warsaw.
- Levy Arthur. 1924. *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Eine Sammlung*, Berlin.
- Sefer Tora newijim u-ketuwim*. 1982. [nadzór] Norman Henry Snaith, London.
- Seidman Hilel. 1934. *Szlakiem nauki talmudycznej. Wiedza judaistyczna a wyższa uczelnia talmudyczna w Lublinie*, Warszawa.
- TB. *Talmud Bavli, The William Davidson Talmud*. 2017. Digital edition of the Koren Noé Talmud, with commentary by Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz, <http://www.sefaria.org/texts/Talmud>
- Trzciniński Andrzej. 1997. *Symboli i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin.
- Trzciniński Andrzej. 2017. *Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie*, Lublin.
- van Der Horst Pieter W. 1991. *Ancient Jewish Epitaphs: an Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 BCE–700 CE)*, Kampen.
- Vega Louis A. 1979. *Het Beth Haim van Ouderkerk. Beelden van een Portugees-Joodse Begraafplaats*, Assen.
- Wodziński Marcin. 1996. *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XVII–XVIII wieku*, Wrocław.
- Woronczak Jan Paweł. 1999. „Cmentarz żydowski w Kromolowie jako tekst kultury”, t. 1–2, Wrocław (mpis rozprawy doktorskiej, archiwum Instytutu Filologii Polskiej, Uniwersytet Wrocławski).

“HIS SUN SET AT NOON”.
VERBAL AND PICTORIAL REPRESENTATIONS OF DEATH
ON JEWISH HEADSTONES IN POLAND IN THE 13TH–20TH C.

The article discusses verbal and pictorial representations of transience and passing away found on Jewish headstones in Polish territories from the 13th to the 20th c. (before the Holocaust). The analysis includes inscriptions, decorative motifs and forms of gravestones.

Hebrew gravestone inscriptions avoided direct references to death, which resulted in using many euphemisms and periphrases. The author notes 57 verbal and four nominal expressions of this type. The former group includes several different verbal roots referring to each of the following concepts: ‘going away’, ‘leaving’, ‘fading away’, ‘tearing out’. This multitude of expressions was connected on the one hand with the Jewish tradition of avoiding direct mentions of death and mitigating literal reference to drastic experiences, and on the other with the development of Hebrew epitaph poetry and the revival of the Hebrew language in the 19th c.

The analysis concerns traditional epitaphs, leaving aside inscriptions from the graves of Jews assimilated in Christian culture, since this was a separate phenomenon, which started in the mid-19th c. The ornamentation of matzevahs had not included vanitas motifs until the 19th c.; only then did they start to be introduced, in consequence of the Jewish enlightenment and processes of acculturation and assimilation, in two ways. One way was to modify the widely used traditional images, e.g. plant motifs (trees or flowers) representing the tree of eternal life: their cutting, cleaving or withering acquired a new symbolic significance. A flower, a twig and a tree became symbols of individual existence, of its transience and of death. Other common motifs were: a broken or extinguished candle, a forlorn flock of sheep or birds, a setting sun, an upturned crown. The other way was to adopt motifs (and gravestone forms) from non-Jewish sepulchral culture, e.g. an extinguished torch, a broken pillar, an urn covered with a pall, a coffin on a catafalque, an hourglass, an ouroboros, a butterfly, a poppy. Since the 19th c. both ways of representing death were used on headstones, but the co-occurrence of consciously chosen converging inscriptions and images was uncommon.

Translated by
Izabela Szymańska